

Arvo Tering

Eesti-, liivi- ja kuramaalased
Euroopa ülikoolides
1561–1798

Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv

Tartu 2008

EESSÕNA	15
SISSEJUHATUS	21
I PEATÜKK.	
ÜLIÕPILASEKS SAAMISE EELDUSED JA TINGIMUSED	29
1. Ajastu vaimuelu üldiseloostus	31
1.1. Olukord 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi esimesel kolmandikul	31
1.2. Haritlaskonna kujunemine Baltimail 1630. aastatest kuni 1710. aastani	34
1.3. Olud 18. sajandil	37
1.4. Kuramaa oludest 16.–18. sajandil	39
1.5. Balti üliõpilaste päritoluline identiteet	42
2. Baltimailt pärit üliõpilaste immatrikulatsioonide arv ja dünaamika	44
2.1. Üldandmed territoriaalse päritolu kohta	44
2.2. Ülikooli minek Vana-Liivimaa kokkukukkumisest kuni 1630. aastateni	46
2.3. Murrangulistest 1630. aastatest kuni tagasilöökideni 1656/1657. aastal	47
2.4. Ülikooli minek 1657. aasta katkust kuni 1710. aasta katkuni	49
2.5. Ülikooli minek 1710. aasta katku ja Seitsmeaastase sõja vahel	50
2.6. Kas ülikooliõpingute madalseis Seitsmeaastase sõja ajal?	51
2.7. Kõigi aegade suurim baltisakslaste tung välisülikoolidesse 18. sajandi viimasel veerandil	52
2.8. Võrdlusjooni Baltimailt ja kuninglikult Preisimaalt pärit üliõpilaste õpingute dünaamika vahel	54
3. Sotsiaalne päritolu	56
3.1. Haritlaste üleproduktioon saksa keeleroomis 18. sajandil	57

3.2. Üliõpilaste sotsiaalse päritolu struktuuritrendid	57
3.3. Aadlisoost üliõpilased	60
3.3.1. Aadlike osa ühiskonnas Saksa riikides ja Rootsis	60
3.3.2. Aadlike positsioon ja eneseteostuse võimalused Läänemere provintssides	62
3.3.3. Balti aadlikud ülikooliharidust nõutamas	66
3.3.4. Kui suur oli aadlikest üliõpilaste tagamaa ja kui paljud aadliperekonnad saatsid oma poegi ülikooli?	73
3.3.5. Kuramaa hertsogiriigist pärit aadlisoost üliõpilased	74
3.3.6. Eesti- ja Liivimaalt pärit aadlisoost üliõpilased	77
3.3.7. Ülikooliõpingute motiivid. Mida lootsid aadlikud ülikooliõpingutest?	82
3.4. Vaimulikud ja kooliõpetajad	83
3.5. Kaupmeeste ja raeliikmete pojad	87
3.6. Käsitöölise pojad	90
3.7. Mõisavalitsejate pojad	93
4. Balti üliõpilaste etniline päritolu	94
4.1. Baltisakslased	94
4.2. Rootslased	95
4.3. Eesti ja läti päritolu üliõpilased	96
4.4. Poola ja vene päritolu üliõpilased	108
4.5. Juudi päritolu üliõpilased	109
5. Baltimailt pärit üliõpilaste ülikoolieelsed õpingud kodumaal ja võõrsil	110
5.1. Hariduslik olukord Baltimail. Gümnaasiumitüüpi õppeasu- tused Riias, Tallinnas ja Miiitavis	110
5.1.1. Riia gümnaasium 1631–1710	112
5.1.2. Riia toomkool 1711–1804	114
5.1.3. Riia kuninglik lütseum 1675–1711	114
5.1.4. Riia keiserlik lütseum 1728/1733–1804	116
5.1.5. Tallinna gümnaasium 1631–1804	117
5.1.6. Tallinna toomkool ning toom- ja rüütlikool	119
5.1.7. Eesti- ja Liivimaa gümnaasiumitasemel õppeasutuste ühisjooni 18. sajandi teisel poolel	120
5.1.8. <i>Academia Petrina</i> Miiitavis	122
5.1.9. Linnakoolid	125
5.1.10. Koduõpetus	128
5.1.11. Gümnaasiumikulud	129

5.1.12.	Kas pidada koduõpetajat või saata poeg linna õppima?	131
5.2.	Baltisaksa päritolu õpilased gümnaasiumitüüpi õppeasutustes väljaspool Baltimaid	131
5.2.1.	Gümnaasiumid kuninglikul Preisimaal: Danzig, Thorn ja Elbing	135
5.2.2.	Preisimaa õppeasutused	140
5.2.3.	Saksi, Tüüringi, Saksi-Anhalti ja Alam-Saksi õppeasutused	150
5.2.4.	Põhja-Saksa gümnaasiumid	157
5.2.5.	Gümnaasiumid mujal Euroopas	160
6.	Ülikooli sõitnud baltlaste reisiolud 17.–18. sajandil	162
6.1.	Andku Jumal meile õnnelikku reisi! Mereteed mööda Travemündesse, Amsterdami või Stockholmi	164
6.2.	Laevateekond	166
6.3.	Laevasõidu kestus	171
6.4.	Laevasõidu argipäev	174
6.5.	Maismaareis Berliini ja sealt ülikoolilinna. Tõllaliikluse argipäevast	181
6.6.	Maismaareisi ohud	184
6.7.	Teekond kodukandist ülikoolilinna	186
6.7.1.	Sõit kodust Riiga	186
6.7.2.	Riiast Memelini	187
6.7.3.	Teekond Memelist Königsbergi	188
6.7.4.	Teevalikud Königsbergist Berliini	190
6.7.5.	Berliin – maismaaliikluse sõlmpunkt	193
6.7.6.	Hamburgist ülikoolilinna	194
6.8.	Reisikulud maal ja merel	195
6.8.1.	Laevasõidukulud Travemündeni ja tõllasõidukulud sealt ülikoolilinna	195
6.8.2.	Tõllasõidukulud Baltimailt ülikoolilinna	197
6.8.3.	Ööbimine postijaamades ja võõrastemajades	198
6.9.	Kumba eelistada, merereisi või postitõlda?	200

II PEATÜKK.	
ÜLIKOOUIDERING VARASEL UUSAJAL	205
1. Ülikoolide asutamine keskajal	207
2. Ülikoolide asutamine ja arengusuunad usupuhastusest 17. sajandi lõpuni	208
3. Ülikoolide arengujooni 18. sajandil	211
4. Immatrikulatsioonide arv. Suured, keskmised ja väikesed ülikoolid	213
4.1. Ülikoolide suurus 16. sajandi teisel poolel	213
4.2. Ülikoolide suurus aastail 1610–1660	214
4.2.1. Enne Kolmekümneaastast sõda	214
4.2.2. Kolmekümneaastase sõja aeg	215
4.2.3. Madalmaade ja Põhjamaade ülikoolid Kolmekümneaastase sõja ajal	219
4.2.4. Sõjajärgsed 1650. aastad	219
4.3. Ülikoolide suurus 1661–1710	220
4.4. Ülikoolide suurus 1711–1760	221
4.5. Ülikoolide atraktiivsus 1761–1800	222
5. Euroopa olulisemad ülikoolid 16. sajandi keskpaigast 19. sajandi alguseni	225
5.1. Saksa ülikoolid	225
5.1.1. Wittenbergi ülikool	225
5.1.2. Leipzigi ülikool	227
5.1.3. Jena ülikool	232
5.1.4. Erfurdi ülikool	239
5.1.5. Halle ülikool	241
5.1.6. Helmstedti ülikool	243
5.1.7. Göttingeni ülikool	245
5.1.8. Marburgi ülikool	252
5.1.9. Gießeni ülikool	253
5.1.10. Rostocki ülikool	254
5.1.11. Greifswaldi ülikool	256
5.1.12. Kieli ülikool	257
5.1.13. Königsbergi ülikool	259
5.1.14. Oderi-äärse Frankfurdi ülikool	261
5.1.15. Heidelbergi ülikool	262

5.1.16. Altdorfi ülikool	262
5.1.17. Erlangeni ülikool	264
5.1.18. Straßburgi ülikool	265
5.1.19. Tübingeni ülikool	267
5.2. Madalmaade ülikoolid	268
5.2.1. Leideni ülikool	268
5.2.2. Franekeri ülikool	274
5.2.3. Groningeni ülikool	274
5.2.4. Utrechti ülikool	274
5.2.5. Harderwijki ülikool	275
5.3. Itaalia ülikoolid	275
5.4. Šveitsi kõrgkoolid	277
5.5. Inglise ülikoolid	277
5.6. Rootsi ülikoolid	278
5.6.1. Uppsala ülikool	278
5.6.2. Turu ülikool	281
5.6.3. Lundi ülikool	282
5.6.4. Tartu ülikool	283
6. Kas Baltimaad olid valmis kohaliku ülikooli rajamiseks?	287
7. Moskva ülikool	293
III PEATÜKK.	
BALTIMAALASED ÜLIÕPILASE STAATUSES	295
1. Baltlaste meelisülikoolid	297
1.1. 16. sajandi teine pool: Rostocki-keskne ajastu	297
1.1.1. 17. sajandi esimene kolmandik	299
1.1.2. 1630. aastatest kuni 1657. aasta katkuni	300
1.1.3. 1660. aastatest 1690. aastani	303
1.1.4. 1690–1710	305
1.2. Ülikoolidering 1711–1798	308
1.2.1. Jena ülikool	309
1.2.2. Halle ülikool	314
1.2.3. Leipzigi ülikool	318
1.2.4. Königsbergi ülikool	323
1.2.5. Göttingeni ülikool	325
1.2.6. Erlangeni ülikool	327
1.2.7. Teised ülikoolid	327
1.3. Balti üliõpilaste erialavalikud 18. sajandil	330
1.3.1. Erialaelistused aastail 1711–1760	331

1.3.2.	Erialavalikud pärast Seitsmeaastast sõda	333
1.3.3.	Ülikooli- või erialavahetus	336
2.	Osalemine õppetöös	339
2.1.	Loengute kuulamine	339
2.1.1.	Loengukuulajad Königsbergi ülikoolis 18. sajandi teisel poolel	341
2.1.2.	Loengutest osavõtt Leipzigi ülikoolis 17. sajandi teisel ja kolmandal veerandil	345
2.1.3.	Christian Gottlieb Bieneri loengud Leipzигis 1776–1796	346
2.1.4.	Füüsikaeksperimentide demonstratsioonidest osavõtt Altdorffis	346
2.1.5.	Loengute kuulamine Göttingeni ülikoolis	347
2.1.6.	Loengute kuulamine Jenas	355
2.2.	Väitekirjade kaitsmine	357
2.2.1.	Magistritööde kaitsmine	357
2.2.2.	Meditšiinipromotsioonid	363
2.2.3.	Juuradktorid	371
2.3.	Osalemine teadusseltsides	372
2.3.1.	Jena Ladina Selts	372
2.3.2.	Jena Saksa Selts	373
2.3.3.	Göttingeni Saksa Selts	374
2.3.4.	Jena Loodusuurimuslik Selts	375
2.4.	Praktikavõimalused üliõpilasena	378
2.5.	Üliõpilane ja raamat	381
2.5.1.	Üliõpilaste eraraamatukogud	381
2.5.2.	Baltisaksa üliõpilased Göttingeni ülikooli raamatu kogu kasutajaina	396
2.5.3.	Baltimaalaste lektüür	413
3.	Balti üliõpilased kaunite kunstide harrastajate ja tarbijatena	429
3.1.	Teatrikülastused	429
3.2.	Kirjanduslikud huvid	434
3.3.	Musitseerimine	435
3.4.	Kunstiõpingud ja kunstiharrastus	437
4.	Baltisakslased üliõpilasühendustes	440
4.1.	Kaasmaalaskonnad	440
4.2.	Üliõpilaste kuulumine vabamüürlaste loožidesse ning üliõpilasordudesse	444

4.2.1. Baltisakslased orduliikmetena	453
4.3. Leipzigi üliõpilaste rongkäik 1782. aastal	460
4.4. Üliõpilasrahutused Jenas 1792. aastal	461
4.5. Vabade Meeste Selts Jenas	464
5. Baltimaalastest üliõpilaste armuelu	469
6. <i>Peregrinatio academica</i> ja <i>tour de cavalier</i>	477
6.1. Madalmaad	479
6.2. Prantsusmaa	479
6.3. Šveits	483
6.4. Itaalia	487
6.5. Inglismaa	492
6.6. Saksamaa ja Austria	494
IV PEATÜKK.	
ÕPINGU- JA AJAVIITEKULUD	497
1. Ülikooliõpingute aegsed väljaminekud 18. sajandi teisel poolel	499
1.1. Õpingukulud	503
1.1.1. Immatrileerimis- ja lahkumistunnistuse tasu	503
1.1.2. Loengutasu	506
1.1.3. Kulutused väitekirja kaitsmisele	510
1.1.4. Raamatute ostmise	513
1.1.5. Võõrkeelte õppimine	515
1.1.6. Vehklemisõpetus	516
1.1.7. Tantsuõpetus	517
1.1.8. Ratsutamisõpetus	518
1.1.9. Joonistusõpetus	519
1.1.10. Muusikaõpetus	520
1.1.11. Käsitöö õppimine	521
1.2. Korterite üürimine ja korrashoid	521
1.2.1. Korteritüür	521
1.2.2. Passijatasu	526
1.2.3. Valgustus	526
1.2.4. Küttepuid	527
1.3. Toitlustamine	528
1.3.1. Lõunasöök	529
1.3.2. Hommiku- ja õhtusöök	532
1.3.3. Üldine majanduslik olukord ja selle mõju üliõpilaste kulutustele	534

1.3.4. Luksuskaubad	534
1.4. Rõivastus ja hügieen	536
1.4.1. Rõivastus	536
1.4.2. Pesupesemine	539
1.4.3. Habemeajamine ja soengu (paruka) eest hooldamine	540
1.5. Tarbekaubad ja kirjasaatmise kulud	542
1.6. Ajaviitekulud	543
1.6.1. Kommertsraamatukogud. Ajalehtede ning uudiskirjanduse lugemine	544
1.6.2. Hasartmängud	545
1.6.3. Piljardimäng	546
1.6.4. Hobuse üürimine	547
1.6.5. Jaht ja koerad	549
1.6.6. Seltsielu	550
1.6.7. Kontserdid ja teater	551
1.7. Erakorralised väljaminekud	551
1.7.1. Ravikulud	551
1.7.2. Alimendid	553
1.7.3. Matusekulud	554
1.7.4. Heategevus	554
1.8. Võlad ja vekseld	555
1.8.1. Võlad	555
1.8.2. Vekseld, pikisilmi oodatu	559
1.9. Kulutused ülikooliõpingutele – kasulik investeering või raha tulde pildumine?	563
2. Õpingute rahastamise allikad	567
2.1. Vanemad õpingute toetajatena	568
2.2. Stipendiumid ja stipendiaadid	572
2.2.1. Riia ja Tallinna linnastipendiaadid	572
2.2.2. Tartu stipendiaadid	580
2.2.3. Vaimulike poegade õppestipendiumid Eestimaal	580
2.2.4. Baltlastest stipendiaadid Tartu ülikoolis	581
2.2.5. Vene riigi toetus liivimaalaste õpingutele	583
2.2.6. Kuramaalaste stipendiumid	584
2.2.7. Teaduskraadi omandamisega seotud kulutuste hüvitamine	585
2.3 Metseenid õpingute toetajatena	586
2.4. Teenimisvõimalused ülikoolilinnas	587

V. PEATÜKK.	
HARITLASED TÖÖJÕUTURUL	591
1. Haritlaste ületootmine Saksamaal 18. sajandil	593
2. Eesti-, Liivi- ja Kuramaalt pärit haritlaste töövõimalused kodumaal	596
2.1. Tööleidmine pärast ülikooliõpinguid. Koduõpetajaamet kui adapteerumispuhver	601
2.2. Vaimulikud Baltimaail 18. sajandil	603
2.3. Ülikooliharidusega aadlikud	604
3. Tööleidmine võõrsil	607
3.1. Riigitegelased	607
3.2. Vaimulikud Saksamaal	607
3.3. Ülikooli teenistuses	609
3.4. Gümnaasiumiprofessorid	611
3.5. Juristid	612
3.6. Kooliõpetajad, kantorid	613
3.7. Arstid	613
3.8. Majandusametnikud	614
3.9. Luuletajad, kunstnikud	614
3.10. Teadlased	615
4. Surnud üliõpilasena	617
EPILOOGI ASEMEL	619
Üliõpilaste koju tagasi kutsumine 1798. aastal ja järgnenud kolme-aastane suletus	621
KOKKUVÕTE	463
LISAD	
Olulisemad rahakursid 18. sajandi teisel poolel	655
Mõõdud ja kaalud	656
Tabelid 28–62	657
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	693

ZUSAMMENFASSUNG

Estländer, Livländer und Kurländer an europäischen Universitäten
1561–1798

748

Tabelite nimekiri

781

Illustratsioonide nimekiri

783

Isikunimedede register

789

Kohanimedede register

815

Kasutatud lühendid

830

TABELITE NIMEKIRI

Tekstis

1. Teadmata sotsiaalse päritoluga üliõpilased.
2. Koskullide suguvõsa Kuramaa haru ja selle liikmete ülikooliõpingud 17.–18. sajandil.
3. Baltimailt pärit õpilaste arv Saksamaa ja kuningliku Preisimaa gümnaasiumitüüpi õppeasutustes 17. sajandil.
4. Baltimailt pärit õpilaste arv Saksamaa ja kuningliku Preisimaa gümnaasiumitüüpi õppeasutustes 18. sajandil.
5. Baltimaalased Danzigi ja Thorni gümnaasiumis.
6. Baltlased Halle pedagoogiumis ja ladinakoolis.
7. Baltimaalased Berliini meditsiini-kirurgiakolleegiumis (1741–1797).
8. Baltisakslased Barby ja Niesky vennastekoguduste uniteedi seminarides.
9. Baltlased Braunschweigi *Collegium Carolinum*'is.
10. Baltisakslased Stettini pedagoogiumis 1571–1660.
11. Baltimailt pärit teoloogiaüliõpilaste loengud Königsbergis (1775–1781).
12. A. L. Schlözeri üldajaloo eraloengutele registreerunud baltlased.
13. A. L. Schlözeri Euroopa ajaloo eraloengutele registreerunud baltlased.
14. A. L. Schlözeri Põhjamaade ajaloo eraloengutele registreerunud baltlased.
15. A. L. Schlözeri statistikaloengutele registreerunud baltlased.
16. A. L. Schlözeri poliitikaloengutele registreerunud baltlased.
17. A. L. Schlözeri *Zeitungscollegium*'ile registreerunud baltlased.
18. Halle ülikoolis promoveeritute arv.
19. Jena ülikoolis promoveeritute arv.
20. Baltisaksa üliõpilaste eraraamatukogud.
21. Göttingeni ülikooli raamatukogu kasutanud baltisakslaste arv ja nende osakaal samal ajal õppinud kaasmaalaste hulgas.
22. Balti üliõpilaste poolt laenatud raamatute arv (1765–1798).
23. Göttingeni ülikooli raamatukogust raamatuid laenutanud baltisakslaste osakaal eri teaduskondades õppinud kaasmaalaste hulgas (1770–1798).
24. Padova ja Siena ülikooli immatrikuleeritud baltisakslaste arv.
25. Immatrikulatsioonitasud.
26. Väitekirja kaitsmise kulud.
27. Esmaülikoolid, kuhu immatrikuleerusid baltlased ajavahemikus 1788–1799.

Lisas

28. Baltimailt pärit üliõpilaste arv ja erialavalik.
29. Eestimaalt pärit üliõpilaste arv.
30. Liivimaalt pärit üliõpilaste arv.
31. Saaremaalt ja Narvast pärit üliõpilaste arv.
32. Kuramaalt pärit üliõpilaste arv.
33. Eestimaalt pärit üliõpilaste sotsiaalne päritolu.
34. Narvast pärit üliõpilaste sotsiaalne päritolu.
35. Liivimaalt pärit üliõpilaste sotsiaalne päritolu.
36. Saaremaalt pärit üliõpilaste sotsiaalne päritolu.
37. Kuramaalt pärit üliõpilaste sotsiaalne päritolu.
38. Eesti- ja Liivimaalt pärit üliõpilaste edasine karjäär ja saatus.
39. Kuramaalt pärit üliõpilaste edasine karjäär ja saatus.
40. Ülikoolidesse immatrikuleeritud eesti- ja liivimaalaste ning kuramaalaste arv üldimmatrikulatsioonide taustal 1561–1600.
41. Ülikoolidesse immatrikuleeritud eesti- ja liivimaalaste ning kuramaalaste arv üldimmatrikulatsioonide taustal 1601–1660.
42. Ülikoolidesse immatrikuleeritud eesti- ja liivimaalaste ning kuramaalaste arv üldimmatrikulatsioonide taustal 1661–1710.
43. Ülikoolidesse immatrikuleeritud eesti- ja liivimaalaste ning kuramaalaste arv üldimmatrikulatsioonide taustal 1711–1760.
44. Ülikoolidesse immatrikuleeritud eesti- ja liivimaalaste ning kuramaalaste arv üldimmatrikulatsioonide taustal 1761–1800.
45. Erialavalikud Erlangeni ülikoolis.
46. Erialavalikud Göttingeni ülikoolis.
47. Erialavalikud Halle ülikoolis.
48. Erialavalikud Helmstedti ülikoolis.
49. Erialavalikud Jena ülikoolis.
50. Erialavalikud Kieli ülikoolis.
51. Erialavalikud Königsbergi ülikoolis.
52. Erialavalikud Leideni ülikoolis.
53. Erialavalikud Leipzigi ülikoolis.
54. Erialavalikud Rostocki ülikoolis.
55. Erialavalikud Straßburgi ülikoolis.
56. Erialavalikud Uppsala ülikoolis.
57. Erialavalikud Wittenbergi ülikoolis.
58. Baltimaalaste magistriväitekirjade arv 1561–1710.
59. Baltimaalaste magistriväitekirjade arv 1711–1798.
60. Baltimaalaste meditsiinidoktori väitekirjade arv 1571–1710.
61. Baltimaalaste meditsiinidoktori väitekirjade arv 1711–1798.
62. Riia toomkooli ja lütseumi lõpetanute arv 18. sajandi teisel poolel.

ILLUSTRATSIOONIDE NIMEKIRI

Illustratsioonid tekstis

1. Perekond Fircksile kuulunud Nurmuiža mõis Kuramaal. Raamatust: Heinz Pirang. Das baltische Herrenhaus. I Teil: Die älteste Zeit bis um 1750. Riga 1926, tahvel 18, illustratsioon nr 38.
2. Stackelbergidele kuulunud Roosna-Alliku mõis Eestimaal. (ERM 887:225).
3. Vabahärra Balthasar von Campenhauseni (1745–1800) portree. (ERM 889:509; originaalportree perekond von Campenhauseni omandis).
4. David Hieronymus Grindeli portree. Tundmatu autori õlimaal. (Paul Stradiņši nimeline meditsiiniajaloo muuseum, Riia).
5. Riia gümnaasiumis kaitstud disputatsiooni tiitelleht: David Caspari (*praeses*), Georg Preuss (*respondens*). Collegii ethici disputatio undecima De virtute heroica continentia tolerantia et amicitia quam praeside M. Cavide Caspari ventilandam proponit Georgius Preussius. Rigae 1685. (TÜR, Estica A 5075.16).
6. Miitavi akadeemia hoone. Raamatust: Wilhelm Neumann. Aus alter Zeit. Kunst- und kulturgeschichtliche Miscellen aus Livland, Estland, Kurland. Riga 1913, lk 60.
7. Halle Francke asutuste hooned. Raamatust: Johann Christoph Dreyhaupt. Pagus, neletici et nudzici, oder ausführliche diplomatisch-historische Beschreibung des zum /.../ Hertzogthum Magdeburg gehörigen Saal-Creyses. Zweyter Theil. Halle 1755, tahvel XVII.
8. Laev merel. Saaremaa provintsi ja sellega piirnevate alade kaart, 1704, detail. (EAA, 308-2-28, Geographisk Charta öfwer Provincien Ösell, med dhe där intill Gränzande Orter).
9. Ülikooli sõitev tudeng. Vaselõige, 18. sajandi keskpaik. (Germanisches Nationalmuseum, HB 14487 Kaps 1365).
10. Danzig paistab. Daniel Chodowiecki gravüür. Raamatust: Von Berlin nach Danzig: eine Künstlerfahrt im Jahre 1773. Hundert Bilder nach den Originalen der Staatlichen Akademie der Künste in Berlin. Hrsg. von Wolfgang von Oettingen. Leipzig 1937, illustratsioon nr 17.
11. Wittenbergi ülikooli üks õppehoonetest, *Fridericianum* 1644. aastal. (UB Halle, Sondersammlungen Yo(6), f. 2: Semestertitel des Rectors und

- Theologen Johannes Hülsemann im sechsten Matrikelband der Leucorea. WS 1644/45).
12. Leipzigi ülikooli kirik (*Paulinerkirche*). Raamatust: Georg Christian Lehms. Historische Beschreibung der weltberühmten Universität Leipzig, nebst einigen remarquablen Sachen und erlittenen fatis, wie auch einer völligen Nachricht von ihrem am 4. Decembr. des 1709. Jahres solenn-celebrirten Dritten Jubel-Feste. Leipzig 1710.
  13. Jena ülikooli hooned. Caspar Junghanßi vaselõige 1710. aastast. (Jena ülikooli raamatukogu, UAJ, Bestand T, Abt. V, Fotoalbum).
  14. Halle ülikooli hoone. Raamatust: Johann Christoph Dreyhaupt. Pagus neletici et nudzici, oder ausführliche diplomatisch-historische Beschreibung des zum /.../ Hertzogthum Magdeburg gehörigen Saal-Creyses. Zweyter Theil. Halle 1755, tahvel XVIII.
  15. Helmstedti ülikooli hoone. Arvo Teringu foto aastast 1990.
  16. Göttingeni ülikooli hoone. Raamatust: Johann Stephan Pütter. Versuch einer academischen Gelehrten-Geschichte von der Georg-Augustus-Universität zu Göttingen. Bd. 1. Göttingen 1765, lk 9.
  17. Rostocki ülikooli suure auditooriumi hoone Humalaturul. Raamatust: Adolf Friedrich Lorenz. Die Universitätsgebäude zu Rostock und ihre Geschichte. Rostock 1919, illustratsioon nr 5, lk 14.
  18. Kieli ülikooli avamisprotsessioon 1665. aastal. Raamatust: Alexander Julius Torquatus. Auspice /.../ Regnantibus Divo Ferdinando Tertio et Leopoldo Primo /.../ Meditatae à Gloriosiss. Memoriae in Cimbrica Chersoneso Academiae Divo Friderico /.../ & Providentia Haeredis ac Successoris Filii /.../ Christiani Alberti /.../ Kiloniae Fundatae Ejusdem inaugurationis panegyrica descriptio. [S. l.] 1666, tahvel 5.
  19. Königsbergi ülikooli hoone ja Toomkirik *Fischbrücke*'lt vaadatuna. Akvarell 19. sajandi esimesest poolest. (Archiv für Kunst und Geschichte, Berlin, 5-K2-U1-1).
  20. Altdorfi ülikool. Raamatust: Georg Andreas Will. Geschichte und Beschreibung der Nürnbergischen Universität Altdorf. Zweite Ausgabe mit Nachträgen von Christian Conrad Nopitsch. Altdorf 1801. Tiitelleht.
  21. Leideni ülikooli hoone 1670. aastatel. Raamatust: Alphonse Willems. Les Elzevier: histoire et annales typographiques. Bruxelles, Paris, La Haye 1880, lk LII ja LIII vahel.
  22. *Auditorium Gustavianum Upsaliense*. Uppsala ülikooli hoone. Raamatust: Erik Dahlberg. Suecia antiqua et hodierna. Sverige i forntid och nutid. Nationalupplaga med kort beskrivande text av A. Aron Rydfors. Stockholm 1924, lk 56.
  23. Tartu ülikooli hoone. Helina Tammani foto 2006. aastast.

24. Halle ülikooli suur auditoorium. Raamatust: Johann Baptist Homann. Grosser Atlas über die gantze Welt. Nürnberg 1725, lk 130.
25. Otto Wilhelm Masingu sissekanne ja siluettportree kaasmaalase Carl Otto von Lilienfeldi sõpradealbumis, Halle 1784. (TÜR, Ms. 259, l. 60v).
26. Leipzigi ülikooli uus õigusteaduskonna auditooriumihoone pärast 1773. aastat. Raamatust: Emil Friedberg. Das Collegium Juridicum: ein Beitrag zur Geschichte der Leipziger Juristenfacultät. Leipzig 1882, frontispiss.
27. Auditoorium samas hoones. Raamatust: Emil Friedberg. Das Collegium Juridicum: ein Beitrag zur Geschichte der Leipziger Juristenfacultät. Leipzig 1882, tiitelleht.
28. August Ludwig Schlözeri loengukuulajate nimekirja fragment. Universaalalaloo loengute kuulajad 1770/1771. aastal. (NSLUB Göttingen. Cod. Ms. A. L. Schloezer I, 2:4, Bl. 3v.)
29. Teoloogilise disputatsiooni näide: Johann Deutschmann (*praeses*), Matthias Ladovius (*respondens*). Disputatio theologica de mysterio incarnationis. Wittebergae 1689. (TÜR, 49,462).
30. Arstiteadusliku doktoriväitekirja näide 17. sajandist: Fridrich Spanheim (*praeses*), David Martini (*respondens*). Disputatio medica inauguralis, de natura acidi & alkali. Lugduni Batavorum 1673. (UB Leiden, 236 B6: 26).
31. Arstiteadusliku doktoriväitekirja näide 18. sajandist: Eberhard Christoph Mickwitz. Dissertatio inauguralis medica de usu belladonnae in morsu canis rabidi. Ienae 1795. (TÜR, 18195).
32. Tallinlase Johann VIII Burcharti doktoridiplom Jenas 31. juulil 1798. (Eesti Ajaloomuuseum, 116-1-533).
33. Õigusteadusliku väitekirja näide: Christoph Philipp Richter (*praeses*), Ulrich Pfaler (*respondens*). Disputatio inauguralis juridica de retorsione injuriarum. Jenae 1660. (TÜR, IV B 1643).
34. Wittenbergi ülikooli- ja lossikirik ülikooli 250. aastapäeva pidustuste ajal 1752. aastal. (Bibliothek des Evangelischen Predigerseminars, Wittenberg).
35. Göttingeni ülikooli raamatukogu 1760. aastatel G. D. Heumanni järgi. Raamatust: Johann Stephan Pütter. Versuch einer academischen Gelehrten-Geschichte von der Georg-Augustus-Universität zu Göttingen. Bd. 1. Göttingen 1765, lk 207.
36. Vabahärra Balthasar von Campenhauseni (1772–1823) portree. (Foto-Marburg, Georg von Krusenstjorni fotokogu, 1.279.535; originaalportree perekond von Campenhauseni omandis).
37. Vabahärra Christoph von Budbergi (1771–1857) portree. (ERM 889:268).
38. Unitistide ordu rist. Raamatust: Otto Götze, Die Jenaer akademischen Logen und Studentenorden des XVIII. Jahrhunderts. Jena 1932, tahvel III.

39. Üliõpilasrahutuste käigus toimunud väljamarsilt tagasi pöördunud üliõpilased Jena turuväljakul 23. juulil 1792. aastal. Raamatust: Ernst Borkowsky. *Das alte Jena und seine Universität*. Jena 1908, lk 133.
40. Anton Heinrich Baernhoff Riias. Siluett Carl Peterseni reisialbumis. (Herder-Institut, Dokumentesammlung, DSHI 140 Balt. 589).
41. Casimir Ulrich Boehlendorff Miitavist. Siluett raamatust: Karl Freye. *Casimir Ulrich Boehlendorff: der Freund Herbarts und Hölderlins*. Langensalza, 1913, frontispiss.
42. Friedrich Ludwig Lindner Miitavist. Siluett Carl Peterseni reisialbumis. (Herder-Institut, Dokumentesammlung, DSHI 140 Balt. 589).
43. Paul Wilhelm Pomian-Pesarovius Volmarist. Siluett Carl Peterseni reisialbumis. (Herder-Institut, Dokumentesammlung, DSHI 140 Balt. 589).
44. Johann Eduard Pohrt Riias. Siluett Carl Peterseni reisialbumis. (Herder-Institut, Dokumentesammlung, DSHI 140 Balt. 589).
45. Martin Ernst Reimers Riias. Siluett Carl Peterseni reisialbumis. (Herder-Institut, Dokumentesammlung, DSHI 140 Balt. 589).
46. Ludwig Reinhold Stegmann Tartust. Siluett Carl Peterseni reisialbumis. (Herder-Institut, Dokumentesammlung, DSHI 140 Balt. 589).
47. Matthias Thiel Riias. Siluett Karl Friedrich Hincke reisialbumis. (UB Rostock, Mss. Meckl. P 37/5, l. 44r).
48. Ernst Moritz Vegesack Liivimaalt. Siluett Carl Peterseni reisialbumis. (Herder-Institut, Dokumentesammlung, DSHI 140 Balt. 589).
49. Arend Dietrich von der Pahleni (1707–1753) portree. (ERM 889:22).
50. Liivimaalase Peter Heinrich Frey tunnistus Halle ülikooli immatrikuleerimise kohta 3. juulil 1777. (EAM, 116-1-126).
51. Arvid Molleri (1674–1758) portree. Raamatust: Johan Bergman. *Universitetet i Dorpat under svenska tiden: Gustav II Adolfs sista kulturskapelse*. Uppsala & Stockholm 1932, lk 152 ja 153 vahel.
52. Justus Christian Loderi portree. J. G. Mülleri vaselöige J. F. A. Tischbeini järgi (1801). (Goethe-Museum, Düsseldorf).
53. Aron Christian Lehrbergi portree. (ERM 1542:116).
54. Thomas Johann Seebecki portree. (Deutsches Museum, München, *Porträtsammlung*, A-3389-1)

Illustratsioonid pilditahvritel

Tahvel I. Üleval: Korteriüüri asjus. Joonistus Ludwig August Rupsteini reisialbumis, 1774. (Göttingeni Linnaarhiiv, Stabu 219, l. 187). All: Von Jena in die weite Welt (Jenast laia maailma). Arvatavasti Riias pärit Jena üliõpilase Gotthilf Theodor Faberi akvarell Elardus Johann Samuel Hommeli

reisialbumis, Jena 1787. (Rostocki ülikooli raamatukogu, Mss. Meckl. J 40i, lk 306).

Tahvel II–III. Pildikesi tudengielust. Tundmatu autori joonistus Johann Bernhard Wilhelm Sternbergeri reisialbumis. (Jena ülikooli raamatukogu, Stb. 90, joonistus lk 42 ja 43 vahel).

Tahvel IV. Üleval: Riialase Johann Daniel Horebi joonistus Johann Philipp Weisse sõpradealbumis, 1785. (EAM, 114-1-11, lk 74a). All: Alles vertilgt die Zeit, auch die Thräne der Liebe (Aeg kaotab kõik, ka armastuse pisarad). Karl Gotthard Grassi joonistus Karl Pernice sõpradealbumis, 1792. (Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Weimar, Stb. 501, lk 63).

Tahvel V. Üleval: Tudengi tuba. Joonistus Rotermundti reisialbumis. (Jena Linnamuuseum, St 1,43 F4 181, lk 103). All: Völgade sissenõudmine. Joonistus Levin Joachim von Barneri reisialbumis, 1765. (Göttingeni Linnaarhiiv, Stabu 85, l. 30a).

Tahvel VI. Üleval: Göttingeni kaasmaalaskondadesse kuulunud üliõpilaste näiteid, vasakul kuramaalane. Joonistus Ludwig August Rupsteini reisialbumis, 1773. (Göttingeni Linnaarhiiv, Stabu 219, l. 003). All: Vehklemistund. Joonistus Carl Friedrich Günter Hempeli reisialbumis, 1773. (Göttingeni Linnaarhiiv, Stabu 151, Bl. 113a).

Tahvel VII. Üleval: Üliõpilased daamiga. David Wohle joonistus Adam Koppe reisialbumis, 9. august 1612. (UB Rostock, Mss. Meckl. P 42, l. 147v). All: Galantne stseen. Koloreeritud vaselõige Ludwig August Rupsteini reisialbumis. (Göttingeni Linnaarhiiv, Stabu 219, l. 160.1).

Tahvel VIII. Üleval: Reesõit turuväljakul, 1. (Jena Linnamuuseum, 12483). All: Hubertusburgi rahust teatamine Leipzigit. Joonistus Levin Joachim von Barneri reisialbumis. (Göttingeni Linnaarhiiv, Stabu 045, l. 183).

Tahvel IX. Üleval: Reesõit turuväljakul, 2. (Jena Linnamuuseum, 12483). All: Riialase Johann Heinrich Schrammi joonistus Karl Pernice sõpradealbumis, september 1790. (Herzogin-Anna-Amalia-Bibliothek, Weimar, Stb. 501, lk 178).

Tahvel X–XI. Nelikpilt Sigismund Gottfried Hoyeri reisialbumis. (EAM, 114-1-13, lk 16).

Tahvel XII. Üleval: Vaade Jenale põhjapoolt. Joonistus Rotermundti reisialbumis. (Jena Linnamuuseum, St 1,43 F4 181, lk 84). All: Tudengimentaliteedi võrdlusi. Joonistus Johann Daniel Spiesi reisialbumis, 1765. (Herzogin-Anna-Amalia-Bibliothek, Weimar, Stb. 459).

Tahvel XIII. Üleval: Leipzigi üliõpilaste rongkäik rektor Johann Friedrich Burscheri auks 5. märtsil 1783. August Friedrich Scheurecki koloreeritud vaselõige. (Stadtgeschichtliches Museum Leipzig). All: Tudengid laevaleminekut ootamas. Joonistus Reinhold Ludwig Krafftü reisialbumis, 1753. (Herzogin-Anna-Amalia-Bibliothek, Weimar, Stb. Nr. 265, lk 220–221 vahel).

- Tahvel XIV.** Huvastijätustseen. Kuramaalase Georg Francki sissekanne Caspar Schulte reisialbumis Wittenbergis 1607. aasta sügisel. (Niedersächsisches Staatsarchiv, Stade, Dep. 10 Hs Nr. 88).
- Tahvel XV.** Üleval: Jena kaasmaalaskondlased Hubertusburgi rahu tähistamas. Joonistus vabahärra August Friedrich Carl von Ziegesari reisialbumis, 1763. (Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Weimar, Stb. 263, lk 249). All: Ratsutavad üliõpilased. Joonistus Rotermundti reisialbumis. (Jena Linnamuuseum, St 1,43 F4 181, lk 207).
- Tahvel XVI.** Üleval: Baltimailt pärit üliõpilaste immatrikulatsioonide graafikud. All: Kuramaalase Carl von Hahni hauamonument Göttingenis Weende vanal surnuaial. Enn Küngi foto 2006. aastast.
- Tahvel XVII.** Baltimailt pärit üliõpilaste sotsiaalse päritolu sektorgraafikud.
- Tahvel XVIII.** Jena, Königsbergi, Leipzigi, Rostocki ja Wittenbergi ülikooli immatrikuleeritud üliõpilaste arvu ja Baltimailt pärit üliõpilaste arvu graafikud (1561–1630). Üleval kõigi üliõpilaste immatrikulatsioonid, all baltimaalaste immatrikulatsioonid.
- Tahvel XIX.** Halle, Jena, Königsbergi, Leipzigi, Rostocki ja Wittenbergi ülikooli immatrikuleeritud üliõpilaste arvu ja Baltimailt pärit üliõpilaste arvu graafikud (1631–1710). Üleval kõigi üliõpilaste immatrikulatsioonid, all baltimaalaste immatrikulatsioonid.
- Tahvel XX.** Üleval: Göttingeni, Halle, Jena, Königsbergi ja Leipzigi ülikooli immatrikuleeritud üliõpilaste arvu ja Baltimailt pärit üliõpilaste arvu graafikud (1711–1800). Üleval kõigi üliõpilaste immatrikulatsioonid, all baltimaalaste immatrikulatsioonid. All: Postiljon tudengile rahavekslit üle andmas. Joonistus Johann Bernhard Friedrich Hartungi reisialbumis. (Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Weimar, Stb. 561, lk 178–179).